

Y.A. Gasimbeyli.

E-Mail: yashargasimov@mail.ru

Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai "Xəmsə"lərinin ümumşərq və ümumtürk mənbələri

UDC: 5716.01;5717.01

Гасымбейли Яшар Аликулу.

О генезисе «Хамса» Низами Гянджеви и Алишера Навои

Рассматривается литературное творчество Н. Гянджеви и А. Навои, сыгравших решающую роль в формировании национальной азербайджанской и узбекской литератур. Делается сравнительный анализ литературных, религиозных и философских истоков творчества художников словесности мусульманского Востока. Отмечается факт, что одним из этапов в истории общетюркской художественной мысли является переход к исламо-эрузской поэтике в XIII–XV вв. Ярким представителем этого этапа является Навои. Литературно-эстетические и социально-философские источники «Хамса» Навои, признаны вершиной тюркской средневековой литературы. Поэтическое наследие Гянджеви также рассматривается в свете литературных традиций А. Дехлеви, А. Джами, Мевлана Лутфи, Гейдар Херезми, Дурбек и других видных классиков эпохи.

Ключевые слова: А. Фирдовси, Юсиф Хас Хаджиб, Н. Гянджеви, А. Дехлави, А. Джами, А. Навои, Кутб, Гейдар Херезми, Мевляна Лютфи.

Gasymbeyli Yashar Alikulu.

On the genesis of "Hamsa" by Nizami Ganjavi and Alisher Navoi

The article «On the genesis of «Khamsa» by Nizami Ganjavi and Alisher Navoi» examines the work of poets who played a decisive role in the formation and development of the great Azerbaijani and Uzbek poets Nizami Ganjavi and A. Navoi as an artist. For the first time, a comparative analysis of the origins and literary, religious and philosophical sources of creativity of two great artists of the East is carried out. It is emphasized that Eastern and Western cultures coexist in the formation of the work of Nizami Ganjavi. It is clear from the above analysis that Nizami was inextricably linked with the great works of art that came after him, as well as with the majestic sacred written monuments that preceded him.

The next stage in the history of common Turkic artistic thought is the transition to Islamic-Eruz poetics in the 13th–15th centuries, and the most prominent representative of this stage is the great Uzbek poet A. Navoi. Considering that during this period the process of transition of Turkish poets from traditional and native syllabic poetry to Arabic-Persian poetics took place, it can be imagined that A. Navoi's predecessors fulfilled an extremely responsible national task. At the same time, the main literary-aesthetic and socio-philosophical sources of Navoi's Khamsa, considered the highest peak of Navoi's creativity and the Turkic-speaking classical epic in general, are examples of the epic that arose in this period after the monuments of Persian verbal art. Along with oriental classics such as N. Ganjavi, A. Dehlevi, A. Jami and others, Qutb, Mevlana Lutfi, Heydar Kharezmi, Durbek and other famous artists played a decisive role in the development of the Turkic-speaking artistic thought and they were powerful predecessors of the great Navoi.

Keywords: A. Firdovsi, Yusif Khas Hajib, N. Ganjevi, A. Dehlavi, A. Jami, A. Navoi, Qutb, Heydar Kharezmi, Mevlana Lutfi.

Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai "Xəmsə"lərinin genezisindən və bədii fikir tarixindəki mövqeyindən bəhs edərkən, qeyri-ixtiyari olaraq, onların hansı mənbələrdən nəşət etdiyi barəsində düşünməli oluruq.

Nəvai "Xəmsə"sinin sələfləri haqqında elmdə məlumatlar aydın və yetərincədir; ilk növbədə N.Gəncəvi "Xəmsə"si, Əmir Xosrov Dəhləvi və Əbdürəhman Caminin "Xəmsə"ləri. Bu mənbələr sırasına türk xalq şifahi eposu

nümunələrini də əlavə etmək zəruridir. Amma N.Gəncəvi “Xəmsə”sinin ilk əsas qaynaqları ilə bağlı ədəbiyyatşünaslıq elmində mühüm və zəruri məlumatlar o qədər də çox deyil. Bütün ədəbiyyatşünaslar Nizami “Xəmsə”sinin istinad mənbələr sırasında ilk olaraq, Ə.Firdovsinin “Şahnamə”sini nişan verirlər. Həqiqətən, böyük farsdilli sənətkarın özünün sələfi olması barəsində Nizaminin də etirafları mövcuddur. Bir sıra şərqşünas və Nizamişünaslar “Xəmsə”nin meydana gəlməsində Azərbaycan və dünya xalqlarının, o cümlədən türk xalqlarının, bir sıra başqa Şərq xalqlarının əsatir və əfsanələri, şifahi eposunun da mühüm rol oynadığını qeyd etmişlər; V. Bartold, Y. Bertels, N. Konrad, A. Şerbak, A. Zayochkovskiy, H. Araslı, A. Hayitmetov, Q. Beqdeli, A. Taqircanov, V. Zahidov, E. Rustamov, N. Mallayev, M. Rəsulzadə, H. Araslı və başqaları problemə müxtəlif aspektlərdən yanaşmış, “Xəmsə” hadisəsinin ümumdünya əhəmiyyətini açmağa səy göstərmişlər. Bizcə, Nizaminin sələfləri probleminə daha geniş müstəvidə yanaşmaq məqsədə uyğundur. Xüsusən, bəşəriyyətin bədii təfəkkürü tarixində yazılı və şifahi epos nümunələrinin həlledici əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alsaq, eyni zamanda, ümumən, söz sənətinin inkişaf tarixinin, əsasən, möhtəşəm epos abidələrinin mahiyyəti və dəyəri ilə müəyyənləşdiyini yadımızda saxlasaq, bu məsələnin nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb ediyini təsəvvür etmiş olarıq. Bu nöqtəyi-nəzərdən Nizamiyə qədərki dövərdə, yəni bizim eranın min iki yüz ili və eradan əvvəlki yüzilliklər ərzində yaranmış hansı möhtəşəm epos nümunələri mövcud idi və Nizami onların hansıları ilə tanış ola və yaradıcılıq qaynağı kimi istifadə edə bilərdi? Dünya ədəbiyyatında bizə məlum olan bu cür epos nümunələrinin sayı o qədər də çox deyil; Homerin məşhur “İliada” və “Odisseyası”, “Şahnamə” və “Qutadqu bilik” və s.

N. Gəncəvi öz məşhur dastanlarını qələmə alarkən həmin mövzularla bağlı ədəbi-tarixi, dini-fəlsəfi və ictimai-siyasi məzmun daşıyan materialları toplamış, onlarla yaxından tanış olmuşdur. Dahi şairin mötəbər tədqiqatçılarından biri Məmməd Əmin Rəsulzadə bu münasibətlə aşağıdakıları qeyd edir: “Əsərlərdə yazdığı müqəddimələrdən çıxan məlumata görə, Nizami qədim dillərdən pəhləvi, nəsturi, yəhudi dillərini də bilirmiş. O öz poemaları üçün topladığı materialları adi

və geniş sadə qaynaqlardan deyil, qeyd edilmiş qədim dillərdəki məxəzlərdən dəqiq araşdırmalar vasitəsilə əldə etdiyini bizə anlatmışdır”. [Rəsulzadə, 1991, s. 37]. Nizaminin bir çox başqa tədqiqatçıları da onun ərəb-fars və türk dillərindən başqa daha bir neçə dili, o cümlədən, qədim ırbani və yunan dillərini mükəmməl surətdə bildiyini vurğulamışlar. Dahi şairin dünyanın bir sıra öz dövrü üçün nüfuzlu və mədəni dillərini bilməsi onun əsərlərinin qaynaqları və mənbələri barəsində təsəvvürlərimizin daha da genişləndirilməsini tələb edir. Bu məsələlərə dərinlən nüfuz edən M.Ə. Rəsulzadə öz məşhur monoqrafiyasında aşağıdakı vurğulayır: “Nizaminin yüksək təhsil alması onun əsərlərindən və müasirləri tərəfindən ona “Həkim” (“Böyük bilici”, “müdrək”) ləqəbinin verilməsindən də aydın görünür. XII əsrin “ürfan sahələrinin hamısından əsərlərində əlamətləri görünən bu ensiklopedik bilikli adamın islam elmləri ilə yanaşı yunan fəlsəfəsinin bütün hissələri ilə yaxından tanış olub bəhrələndiyi heç bir şübhə doğurmur. “İskəndərnamə”də bütün tanınmış yunan filosoflarının hamısını “danışdıran” şair onların “Dünyanın yaranışı” haqqındakı fikir sistemlərini özünəməxsus şeir dili ilə xülasə etmişdir. Bundan əlavə şair tarixə, dinlərə, hikmətə, həndəsəyə, riyaziyyata, astronomiyaya, sehriyyat və əsatirə dair geniş məlumatlara sahib olduğunu da göstərmişdir”. [Rəsulzadə, 1991, s. 36]. Məsələn, böyük şair musiqi aləminə dərinlən bağlılığını “Xosrov və Şirin” dastanında “Barbədin Xosrov Pərvizə çaldığı otuz mahnının ustalıqla hərəsini bir beytdə təsvir etməsi ilə”, qədim ədəbiyyat və rəvayətlərə bələdliyini isə “Kəlimə və Dimnə” təmsillərinin qırxını 40 beytə sığdırması ilə, öz əsərlərində islam elmlərinin tarixini və dərinliklərini dərinlən mənimsədiyini, “Qurani-Kərim”, hədis, peyğəmbərin tərcümeyi-halı və onun haqqındakı rəvayətlərdən bol-bol istifadə ilə” eyni zamanda, astronomiya elmini və ulduzlar aləmini yaxşı bildiyini isə “Məcnunun ulduzlara öz vəziyyətini peşəkar bir alim kimi şərh etməsindən” anlayırıq [Rəsulzadə, 1991, s. 37].

N. Gəncəvi “Xəmsə”sinin mənşəyin-dən bəhs edərkən M.Ə. Rəsulzadənin dahi şairin məşhur dastanları haqqındakı fikirləri önəmlidir: “Nizami-dən əvvəl “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl”, “Leyli və Məcnun”

poemalarının mövzuları qədim kitablarda, qismən ərəb dilində nəzm halında, qismən də farsca, pəhləvicə və ərəbcə nəsr şəklində mövcud idi. Nizami ilk dəfə olaraq onları özünəməxsus sənətlə nəzmə çəkmiş və rəngarəng şeirlərdə canlandırırmışdır” [Rəsulzadə, 1991, s. 71]. “Xəmsə”dən əvvəl yaradılmış ən möhtəşəm epos nümunələrindən biri – “Şahnamə”nin müəllifi haqqında Nizami həmişə yüksək təriflər söyləmiş və ondan hörmət-ehtiramla söhbət açmışdır. Nizaminin Firdovsi yaradıcılığına münasibəti görkəmli Nizamişü-naslar tərəfindən xüsusi qeyd edilmişdir: “Nizami əsərlərində Firdovsidən söz açmış və dəfələrlə onu yad etmişdir, çünki işlədiyi mövzular ilk dəfə Firdovsi tərəfindən toxunulmuş mövzulardır”. [Rəsulzadə, 1991, s. 75]. N.Gəncəvi “Xəmsə”sinin ötən yüzildəki ən görkəmli tədqiqatçıları M.Ə. Rəsulzadə, Y.E. Bertels və akademik Həmid Araslı dahi sənətkarın ədəbi-mənəvi mənşəyi və mənbəyi haqqında daha mühüm və qiymətli məlumatlar təqdim etmişlər. Nizaminin yalnız Şərq tarixi, dirləri, fəlsəfəsi, mifologiyası və estetikası ilə deyil, həm də Qərb mədəniyyəti ilə dərindən bağlılığı barəsində onlar ciddi mülahizələr irəli sürmüşlər. Bu baxımdan M.Ə. Rəsulzadənin özünün və Y.E. Bertelsə istinadən söylədiyi fikirləri diqqətə layiqdir. M.Ə. Rəsulzadə yazır: “Şairin ədəbi irsinə gəlincə Bertels, hər şeydən əvvəl, Şərq ilə Qərb mədəni ənənələrinin Nizamidə qarşılaşdığına, bir-birinə qarışdığına işarə edir. Nizamidən əvvəl Yaxın Şərq ədəbiyyatında Qərbin təsir və ya izlərinin olduğunu heç kim inkar edə bilməz”. [Rəsulzadə, 1991, s. 92]. Nizamidə Qərb mədəniyyəti izlərini araşdırarkən müəllif Y.E. Bertelsdən aşağıdakı mülahizələri iqtibas edir: “X-XI əsr şairi Ünsüridə qədim yunan dastanlarının bir sıra izləri vardır. Lakin heç kim, bu mövzu baxımından, Nizami qədər əlverişli şəraitdə olmamışdır. O, iki mədəniyyətin tam qarşılaşdığı coğrafi bir mövqedə yaşamışdır. Bu kimi əlverişli şərait isə başqalarına heç nəsisb olmamışdır”. [Rəsulzadə, 1991, s. 92]. Həqiqətən, Nizami “Xəmsə”sində, xüsusən, “İskəndərnəmə”də müəllif qədim yunan mədəniyyətinə, elminə və fəlsəfəsinə nə dərəcədə yaxından bələd olduğunu məharətlə nümayiş etdirir. Nizaminin Yunanıstan dini-tarixi və ədəbi-fəlsəfi mənbələri ilə yaxından tanışlığı

barəsində akademik H. Araslının elmi müşahidə və düşüncələri diqqəti çəkir: “Nizami yunan xalqına, onun qədim mədəniyyətinə və tarixinə də yaxından bələd olmuşdur. Şair yunan xalqının bəşəriyyət tarixinə çox zəngin və qiymətli hədiyyələr verdiyini, Yunanıstanın vaxtilə mədəniyyət beşiyi olduğunu da göstərmişdir.

Nizami qədim yunan filosoflarından Aristotelin, Platonun və başqalarının fəlsəfi irsini yaxşı bilirdi. Şairin bir sıra yunan sözlərini işlətməsi, Yunanıstan tarixindən məlumat verdiyi zaman ərəb mənbələrinin və İran məxəzlərinin dediklərini anması onun yunan dilinə bələd olduğunu, bu dildə yazılmış əsərlərin orijinalından istifadə etdiyini təxmin etməyə də imkan verir. Nizami yunan xalqının tarixində İskəndərə aid olan bütün bədii və elmi əsərlərlə də yaxından tanış olmuş, İskəndərin səfərlərini də düzgün öyrənmişdir” [Araslı, 1998, s. 224].

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Qərb və Şərq mənbələri haqqında rus, Avropa, İran, Türkiyə və ölkəmiz alimlərinin fikirləri kifayət qədərdir. Amma dahi Azərbaycan şairinin Türkünstan, xüsusən də, Şərqi Türkünstan, bəzi mənbələrdə göstərildiyi kimi, Çin Türkünstanı ilə yaradıcılıq əlaqələri barəsində isə elmi münasibət və mülahizələr o qədər də zəngin deyil. Məsələn, N.Gəncəvinin özündən əvvəki iki böyük epos abidəsi ilə – “Şahnamə” ilə əlaqələri haqqında elmi düşüncələr mövcud olsa da, amma “Qutadqu bilik”ə münasibəti barəsindəki fikirlərə, demək olar ki, rast gəlinmir. Halbuki, Nizaminin ilk poeması – “Məxzənül-əsrar” dastanı Yusif Xas Hacibin məşhur əsəri ilə müqayisə və paralellər aparılmasına münbit şərait yaradır. Görkəmli alimin aşağıdakı fikirləri Nizami və Türkünstan əlaqələri barəsində dərindən düşünməyə təkan verir: “Nizami Gəncəvi Çin, uyğur mədəniyyətindən, Çin Türkünstanından da çox yazmışdır. Ümumiyyətlə, qədim zamanlarda Azərbaycan xalqı Çin ilə yaxşı tanış idi. Xalqın Çin-uyğur mədəniyyəti və incəsənəti haqqında təsəvvürlərini yekunlaşdıran sənətkar poemalarında bu xalqların qüdrət və əzəmətindən geniş danışmışdır. O, təbiət təsvirlərində və obrazlı ifadələrində Çin və çinli sözündən müsbət mənada istifadə etmiş, Çinə bir mədəniyyət ölkəsi kimi baxmışdır. Bu baxımdan, şairin Çin Türkünstanına olan münasibəti diqqəti xüsusi ilə cəlb edir. Nizami

ilk əsərlərindən başlayaraq, incəsənətin nəqqaşlıq kimi mühüm növünü daha çox bu ölkə ilə əlaqələndirmiş, Çin nəqşi deyərkən ən yüksək incəsənət nümunəsini nəzərdə tutmuşdur" [Araslı, 1998, s. 221].

Dahi Azərbaycan şairinin, demək olar ki, bütün dastanlarında Çin və Çin Türküstanı ilə bağlı fikirlərin və ifadələrin olması heç də təsadüfi deyildir. Məsələn, "Yeddi gözəl" poemasının qəhrəmanı Bəhrəmin Çin ölkəsini qüdrətli bir ölkə kimi tanıdığı məlum olur. Əsərdə Hindistan şahzadəsinin söylədiyi nağılda da əhvalat Çinin xəyali bir şəhərində baş verir. Nizaminin əsərlərində çinli qadınlar gözəl rəqqasə, mahir musiqişünas, mədəni, səliqəli insanlar kimi təsvir olunurlar. Şair onları eyni zamanda, döyüş meydanlarında hünər göstərən yaxşı atıcı, qılnc oynadan döyüşkən qəhrəmanlar kimi də tərifləyir və səciyyələndirir [Araslı, 1998, s. 221].

N. Gəncəvinin Çin Türküstanının mədəniyyətinə və incəsənətinə dərinlən bələdliyi onun XI əsr qardaş uyğur mədəniyyətinin və söz sənətinin zirvəsi sayılan "Qutadqu-bilik" dastanı ilə də yaxından tanışlığı barəsində düşünməyə əsas verir. Bir tərəfdən Nizaminin "Məxzənül-əsrar" poemasındakı öyüd-nəsihət və güclü ağılın, fəlsəfənin hökmranlığını tərənnüm pafosu, digər tərəfdən isə "İskəndərnamə"dəki ağıllı və ədalətli hökmdar obrazı yaratmaq təşəbbüsləri, padşahın yaxın ətrafında filosof və bilicilərin mühüm mövqeyə malik olması, mənşə və mənsubiyyət etibarı ilə Çin Türküstanına bağlı olan obrazların "Xəmsə"də iştirakı N. Gəncəvi və Yusif Xas Hacib yaradıcılıqları arasındakı həməhəng-liklərdən bəhs etməyə imkan verir. Bu baxımdan görkəmli Nizamişünas alim H. Araslının aşağıdakı fikirləri də bizim ehtimallarımızı qüvvətləndirir: "Nizami-nin əsərlərində Çin-uyğur xalqının incəsənətindən çox bəhs olunur. Şair özünün romantik poeması "Xosrov və Şirin"də əsərin qəhrəmanı İran şahı Xosrova qarşı qoyduğu memar Fərhadın sənətkarlığı Çində öyrəndiyini söyləyir. O, öz sevgili qəhrəmanını oxuculara rəssam Şapurun dili ilə belə tanıdır:

Biz Çində onunla yaşd olmuşuq,
Bir yerdə oxuyub yaşa dolmuşuq.
Ustamız bilirdi hər bir peşəni,
Mənə qələm verdi, ona tişəni.

Bu sətirlər şairin Çin Türküstanını hər bir peşəni bilən ustalar ölkəsi kimi tanıdığını və əsərində mahir rəssam və memar kimi tərənnüm etdiyi sənət adamlarını ona görə də bu ölkədə tərbiyələndirdiyini aydınlaşdırır. Şair bu ölkənin rəssamlarından çox danışır. Nizami onların sənətdə Yaxın Şərq ədəbiyyatında adı mahir rəssam kimi tanınan Manidən geri qalmadıqlarını nümayiş etdirir..." [Araslı, 1998, s. 222].

Böyük Azərbaycan şairi özünün sonuncu poeması "İskəndərnamə"də də mənəvi mədəniyyət və incəsənətlə bağlı ən yüksək görüşlərini və dəyərləndirmələrini Çin ölkəsi ilə müqayisəli şəkildə əks etdirməyə çalışmışdır: "Nizami Çin rəssamları ilə Rum rəssamlarının müsabiqəsini də göstərir. İskəndərin ordusunda olan mahir rəssamlar çinlilərlə yarışa girir. Nəhayət, münisflər hər iki ölkədə sənətin yüksək səviyyədə olmasına hökm verirlər. "İskəndərnamə" əsərində şair İskəndəri İran və Qafqaz səfərindən sonra Hindistana, oradan da Çin Türküstanına aparır" [Araslı, 1998, s. 222].

Əlişir Nəvainin özündən əvvəlki epik şeir və epos mədəniyyəti ilə münasibətləri də elmi tədqiqatlar üçün geniş material verir. Dahi şairin şərq epos mədəniyyəti ilə əlaqələrindən bəhs edərkən, təbii ki, ilk növbədə türkdilli və farsdilli klassik dastanlar yada düşür. Böyük özbək şairi öz "Xəmsə"sində ustadları və sələfləri Nizami Gəncəvi, Əmir Xosrov Dəhləvi və Əbdürəhman Caminin "İsmi şəriflərini" dəfələrlə vurğulayır. Xüsusən, N. Gəncəvi "Xəmsə"sinin onun yaradıcılığında misilsiz və təkrarsız təsir gücünə malik olduğunu, demək olar ki, bütün dastanlarının girişində ayrıca nəzərə çatdırır.

Ə. Nəvayi "Xəmsə"sinin ərsəyə gəlməsində XIV əsr türk ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Qütb və Heydər Xarəzminin məşhur dastanlarının da əvəzsiz təsiri olmuşdur. Qeyd etməliyik ki, hər iki şairin dastanı dahi Nizami Gəncəvinin əsərlərinə cavab və nəzirə kimi yazılmışdır. Onu da vurğulamaq yerinə düşər ki, Ə. Nəvayinin estetik dünyagörüşünün formalaşmasında Qütb və Heydər Xarəzmi dastanlarının misilsiz rolu olub. Qütb qələminə mənsub olan "Xosrov və Şirin", Heydər Xarəzminin "Məxzənül-əsrar" dastanları həqiqətən də XIV-XV əsrlərin ədəbi mühitində çox geniş rezonans doğurmuş, türkcə formalaşmaqda olan yeni

bədii təfəkkürün çiçəklənməsinə və yüksəlişinə güclü təkan vermişdir. Qütbün “Xosrov və Şirin”, Heydər Xarəzminin “Məxzənül-əsrar” dastanları Nəvayinin uşaqlıqdan sevə-sevə oxuduğu əsərlərdən biri olmuş, türk dilində ilk dəfə “Xəmsə” yaradacaq gənc müəllifə bir nümunə kimi ciddi təsir göstərmişdir. Ə. Nəvayinin farsdilli epos nümunələrin-dən, xüsusən, Firdovsi “Şahnamə”si və Nizami “Xəmsə”sindən yaradıcı surətdə qidalandığı elmi ədəbiyyatşünaslıqda geniş işıqlandırılıb. Amma Ə. Nəvayinin türkdilli yazılı və şifahi epos mədəniyyəti ilə dərinədən bağlılığı indiyə qədər ədəbiyyatşünaslıqda yetərinə araşdırılmayıb. Ehtimal etmək mümkün-dür ki, Qütb və Heydər Xarəzminin dastanları böyük şairi türk dilində “Xəmsə” yaratmağa rəğbətləndirmiş və müəyyən dərəcədə cəsarətləndirmişdir. Amma burada bizi tamam başqa bir məsələ də düşündürür. Özünəqədərki epos mədəniyyətindən öyrənərkən nəyə görə dahi Nəvayini Firdovsi “Şahnamə”sindən və Yusif Xas Hacıbin “Qutadqu-bilik”indən daha çox məhz Nizami “Xəmsə”si maraqlandırmışdır. Bizcə, çağdaş türkologiya bu yöndəki məsələ və suallar üzərində dərinədən düşünməlidir.

Elmi mənbələrdən Ə. Nəvayinin Yusif Xas Hacıbə və “Qutadqu-bilik” poemasına münasibəti haqqında konkret bilgi və təsəvvürlərə malik deyilik. Amma müəyyən dərəcədə “Qutadqu-bilik”lə səsleşən Əhməd Yuqnəkinin “Hibətül-həqayiq” əsəri haqqında Ə. Nəvayinin məşhur dəyərləndirmələri tədqiqatçılar tərəfin-dən ətraflı izah olunub. Ə.Nəvayi bu əsəri özündən əvvəlki bədii abidələr içərisində böyük nüfuza malik bir dastan kimi qiymətləndirib. Nəvayi zamanında Ədib Əhməd Yuqnəkinin “Hibətül-həqayiq” əsərinin 1444-cü ildə Mirzə Ulugbəyin “Əmiri-kəbiri” Arslan-xoca Tarxanın tapşırığı ilə Səmərqənddə uyğur xətti (əlifbası) ilə yenidən üzünün köçürülməsi Teymurilər səltənətində və Nəvayi zamanında bu əsərə marağın sönmədiyini göstərmək-dədir. Buna baxmayaraq, Nəvayinin “Qutadqu-bilik”, “Hibətül-həqayiq”, “Məhəbbətnamə”, “Lətafətnamə”, “Yusif və Züleyxa”, “Gül və novruz” və s. kimi qədim zamanlarda və Nəvayinin öz dövründə məşhur olan türkdilli dastanlara deyil, məhz fars dilindəki böyük möcüzə sayılan Nizami “Xəmsə”sinə sonsuz

maraq göstərməsi və məhz onu ana dilində yaratmaq istəməsi XV əsr özbək ədəbiyyatının inkişaf təmayüllərini izah etmək nöqtəyi-nəzərindən çox düşündürücüdür. Heydər Xarəzminin “Məxzənül-əsrar”ında söz haqqında bildirdiyi fəlsəfi fikirləri, Nizami haqqındakı misilsiz tərifləri və ürək sözləri Nəvayi “Xəmsə”sinin yaranış səbəblərini də müəyyən dərəcədə izah etməyə imkan verir: “Aqıl əgər söz ilə sözü tapar, Arif həmin sözdə özünü tapar. Zahirü-batin xəbəri sözdədir, Hər nə ki var özgədə yox, özdədir. Ol kişi kim tapmadı öz gəncini, Qıldı xabavü-xəzər öz rəncini. Kim ki, nəzər-mənzərindən yumdu göz, Qoymadı miras özündən qeyri-söz. Ömrü gərənmayə çü olar tələf, Sözdürü söz dünyada qalar xələf.”

Nəzərdən keçirdiyimiz ədəbi şəxsiyyət və bədii abidələr Ə.Nəvayiə qədər olan ədəbiyyatın əsas inkişaf hədəflərini və təmayüllərini təsəvvür etməyə imkan verir. Onlardan hansının Nəvayiə qüdrətli təsir etdiyi və onun yaradıcılığında əks-səda verməsi məsələsi də diqqətəlayiq problemlərdən biridir. Xüsusən, XIV əsrdən etibarən vüsətlə və sürətlə yaranmağa başlayan türk dilindəki eposun ilk və uğurlu nümunələri Qütbün “Xosrov və Şirin”i, Xarəzminin “Məhəbbətnamə”si, namə-lum müəllifin “Lətafətnamə”si, Mövlana Lütfinin “Gül və Novruz”u, Heydər Xarəzminin “Məxzənül-əsrar”ı, Dürbekin “Yusif və Züleyxa”sı və bu dövrün başqa möhtəşəm abidələri Teymurilər dövlətində söz sənətinin və klassik türkdilli eposun zirvəsi sayılan Nəvayi “Xəmsə”sinin yaranmasında əsas etno-milli və estetik zəmin rolunu oynaması heç bir şübhə doğurmur. Nəvayi yaradıcılığının ədəbi əsaslarını və mənbələrini öyrənmək, dərinədən bilmək şair poeziyasının və estetik idealının hansı bədii istinad nöqtələrindən güc və təkan alaraq hansı hədəflərə və istiqamətə doğru hərəkət etdiyini, can atdığını və ümumən, inkişafını görməyə və göstərməyə kömək edir. Beləliklə, biz yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz və ədəbi-elmi müqayisələrdə vurğuladı-ğımız bədii abidələrdən Qütb və Heydər Xarəzmi dastanlarının Ə. Nəvayinin gələcək yükəlişində və ədəbi taleyində mühüm rol oynadığını hərətəfli dərk edirik. Özünə qədər mövcud olan türkdilli bədii abidələrdən, dastanlardan məhz bu əsərlərin Nəvayinin qəlbinə və estetik idealına son dərəcə yaxın

olması diqqətəlayiq bir hadisədir. İndiyə qədər elmi ədəbiyyatşünaslıqda Ə. Nəvayinin Nizami “Xəmsə”sinə yüksək münasibəti və xüsusi marağı müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərdən araşdırılıb. Amma Nəvayinin hələ gənclik çağlarından etibarən Nizami “Xəmsə”sinə daxil olan iki məşhur dastanı öz ana dilində, yəni türkcə oxuması da onu “Xəmsə” yaratmağa, təbii ki, ilhamlandırmışdır. Yuxarıdakı təhlillərimizdən aydın olur ki, Nəvayi yaradıcılığının bu dərəcədə möhtəşəm və çoxşaxəli, çoxnövli və çoxjanrlı bədii realıq kimi ərsəyə gəlməsində XIII–XV əsrlərin mədəni-estetik ehtiyacları, eyni zamanda, ədəbi- bədii təcrübəsi və axtarışları həlledici əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Türk ruhunun və türk qələminin həm fars,

həm də türk dillərində bünəvad etdiyi heyratəmiz dastanlar cahan epikasının bugün də yüksək və əlçatmaz zirvələri sayılmaqdadır. Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai “Xəmsə”ləri türk və dünya xalqlarının bədii-fəlsəfi təfəkkür tarixində həm öz yaranma tarixlərinə, həm də özlərindən sonrakı poetik zamanlara qüvvətli təsir göstərdiklərinə görə bəşəriyyətin bədii-estetik fikir tarixindəki ən yüksək və heyratəmiz zirvələrdən biri kimi hələ bundan sonra min illər ərzində də insanlığa və gələcək nəsillərə humanist qayələrlə yığrulmuş ali sənət nümunələri kimi ilham və aram bəxş edəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Arashı H.* Azərbaycan ədəbiyyatı. Tarixi və problemləri. Bakı: Gənclik, 1998.
2. *Arashı H.* Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, 1958.
3. *Bartold V.* Ulugbek i ego vremia. Petrograd, 1958.
4. *Beqdeli Q.* Şərq ədəbiyyatında “Xosrov və Şirin” mövzusu. Bakı, 1967.
5. *Bertels Y.* İzbrannie trudy Nizami i Fizuli. M.: İzd. Vostochnoi literatury, 1962.
6. *Bertels Y.* Navoi i Djami. M., 1965.
7. *Bertels Y.* Uzbekski poet Durbek i yego poema o İosife Prekrasnom. Tashkent, 1944.
8. *Hayitmetov A.* Navoiyninq icodiy metodi. Toşkent: Fan nəşriyoti, 1963.
9. *Konrad N.* Alişer Navoi // Ozbek tili va adabiyoti. 1969. №1.
10. *Konrad N.* Zapad i Vostok. M.: Nauka, 1972.
11. *Mallayev N.* Ozbek adabiyoti tarixi. Toşkent, 1963.
12. Ozbek adabiyoti tarixi. Toşkent: Fan nəşriyoti, 1978.
13. *Rəsulzadə M.* Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Azərnəşr, 1991.
14. *Rustamov E.* Uzbekskaya poezia v pervoi polovine XV veka. M., 1963.
15. *Şerbak A.* Oquz-name. Muxabbat-name. M., 1959.
16. *Taqircanov A.* “Xosrov i Şirin” Kutba. Leningrad, 1948.
17. *Zahidov V.* Uluğ şoir icodining kalbi. Toşkent, 1970.
18. *Zayochkovskiy A.* Stareishaya tiurkskaya versia poemı “Xosrov i Shirin” Kutba. Varshava, 1958.